

Mövzu 21. AZƏRBAYCANDA SOVET REJİMİNİN QURULMASI

PLAN

- 1. Yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və onun xüsusiyyətləri.**
- 2. Sənayeləşdirmə xəttinin, və zorakı kollektivləşmənin həyata keçirilməsi və onların ağır nəticələri.**
- 3. İnzibati - amirlik sisteminin bərqərar edilməsi. Kütləvi repressiyalar və onun ağır nəticələri.**
- 4. Mədəni quruculuq.**

1. Yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və onun xüsusiyyətləri.

1920-ci il aprel çevrilişi ərəfəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. Birinci Dünya müharibəsi, 1918-1920-ci illərin vətəndaş müharibəsi nəticəsində ölkədə yaradılmış qeyri-sabit siyasi vəziyyət, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunasının səriştəsiz, xalqa zidd fəaliyyəti, erməni millətçilərinin aramsız hücumları, bolşeviklərin rəhbərliyi ilə keçirilən tətillər iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə salmışdı. Daxili və xarici vəziyyətin mürəkkəbliyi Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan vermədi.

1917-1920-ci illərdə vətəndaş müharibəsi və xarici hərbi müdaxilə nəticəsində Azərbaycan neft sənayesi ağır itkilərə məruz qalmış, neft hasilatı azalmışdı. 1919-cu ildə cəmi 3,6 mln. ton neft çıxarılmışdı ki, bu da 1916-cı ildə çıxarılan neftin yarısına bərabər idi. 1920-ci ildə ümumi sənaye məhsulu istehsalı 1913-cü ildəkinin cəmi 43 faizi qədər idi. Həmin müddət ərzində neft emalı isə 2,5 dəfə azalmış, sement istehsalı 5 dəfə, pambıq - parça istehsalı 3 dəfədən çox azalmışdı.

Qəzalarda da iqtisadi vəziyyət çox ağır idi. Gədəbəy mis, Zəylik zəy, Tovuz sement, bir çox pambıqtəmizləmə zavodları dayanmışdı. Şəkidəki 69 ipəksarıyan fabrikdən cəmi üçü işləyirdi. Bakı proletariatının sayı 2 dəfədən çox azalmışdı. 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda təqribən 70 minə yaxın işsiz fəhlə var idi.

Kənd təsərrüfatı da bərbad hala salınmışdı. Əkin sahələri 2 dəfə azalmışdı. Qaramalın sayı 30 faiz, dəvəların sayı 2 dəfədən çox azalmışdı. Yoxsul kəndlilərin xeyli hissəsi evsiz

qalmış, dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. Erməni təcavüzü və terroru nəticəsində 100 mindən çox azərbaycanlının öz ata-baba yurdlarını tərk edib qaçqın düşməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi.

Sovetləşmənin ilk dövründə sosializm quruculuğu planını həyata keçirməklə əlaqədar düzgün iqtisadi konsepsiyanın olmaması, zorakılıq və fəvqəladə tədbirlərin tətbiq edilməsi, maddi maraq prinsiplərinə əməl edilməməsi vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb olurdu.

Azərbaycan hökumətində və partiya rəhbərliyində təmsil olunan qeyri millətlərin nümayəndələri S.M.Kirov, A.Mikoyan, L.Mirzoyan, “”milli kommunistlər”dən Ə.Qarayev, M.D.Hüseynov, R.Axundov və başqaları Rusiya təcrübəsini olduğu kimi Azərbaycanda tətbiq etməyi, onun milli spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almamağı tələb edirdilər.

N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev, E.Xanbudaqov, D.Bünyadzadə və başqaları sosializm quruculuğunu yaradıcılıqla, yerli milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, həyata keçirməyin zəruri olduğunu qeyd edirdilər. N.Nərimanov yazırdı: “Azərbaycanın sovetləşməsi zamanı biz Rusiyada buraxılmış səhvlərə yol verməməliyik, yerli şəraitlə hesablaşmalıyıq”. O, iri sənayenin hökumətin əlində olmasının vacibliyini təsdiq etməklə yanaşı, qəti surətdə bildirmişdir: “...xırda sənayeyə toxunmamalı və ticarətə icazə verməliyik”.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri iqtisadi gerilikdən, milli proletariyatın azlıq təşkil etməsindən, yerli partiya və sovet orqanlarında milli kadrların çatışmamasından, Bakı fəhlələri ilə Azərbaycan kəndliləri arasında rabitənin zəif olmasından və s. ibarət idi.

Sovet Rusiyası rəhbərliyi xalq təsərrüfatını bərpa etmək və sosializm quruculuğunu genişləndirmək üçün 1921-ci ilin mart ayında keçirilmiş RK(b)P-nin X qurultayında yeni iqtisadi siyasət planını qəbul etdi. Bu plana əsasən vətəndaş müharibəsi dövründə tətbiq edilən ərzaq sapalağı məhsul vergisi ilə əvəz edildi. Başlıca məqsəd ölkəni dağıntıdan xilas etmək, fəhlələrlə kəndlilərin ittifaqını möhkəmlətmək, socialist iqtisadiyyatının təməlini yaratmaq, kapitalist ünsürlərini tədricən ləğv etmək idi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1921-ci il 17 may tarixli “Bütün növ məhsul inhisarlarının ləğv edilməsi haqqında” dekretinə əsasən Azərbaycanda da ərzaq sapalağı ləğv edilərək məhsul vergisi ilə əvəz edildi. Kəndlilərin torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətinin saxlanması şərti ilə onlara azad, iqtisadi fəaliyyət imkanı verildi. Məhsul vergisini ödəyən kəndlilər izafi kənd təsərrüfatı məhsullarını bazara çıxarıb satmaq hüququ əldə etdilər. Bu isə

azad ticarətin inkişafına, kənd təsərrüfatı və sənayenin idarə olunması sahəsində dövlət inhisarının ləğv edilməsinə gətirib çıxarırdı. Dövlət yalnız xarici ticarət üzərində inhisara malik olurdu. Sənaye müəssisələri təsərrüfat hesabı, özünümaliyyələşdirmə, özünüidarə sisteminə keçirdi. Torpaqların və xırda sənaye müəssisələrinin icarəyə verilməsi, muzzdlu əməkdən istifadəyə icazə verilməsi nəinki kənd təsərrüfatının, həm də sənayenin, idarəetmənin, ticarətin, maliyyə sahəsinin böhrandan çıxmasına geniş imkan yaradırdı. Bütün bunlar bazar iqtisadiyyatının inkişafına, əmtəə mübadiləsinin canlanmasına, bazarın ilkin tələbat məhsulları ilə təmin edilməsinə səbəb oldu.

Azərbaycan kəndliləri ağır vəziyyətdə olduqlarına görə respublikada ərzaq vergisinin tətbiq edilməsi 1922-ci ilə qədər təxirə salındı. Azərbaycanda ərzaq vergisi əvəzinə könüllü məhsul rüsumu – “çanaq” müəyyən edilmişdi ki, bu da hər təsərrüfatdan 20 girvənkə hesabı ilə kəndlilərin öz üzərlərinə taxıl vergisi qoyması yolu ilə yığılırdı. Kəndlilərə yardım məqsədilə respublikanın Xalq Torpaq Komissarlığı 1921-ci ildə təbii fəlakətdən ziyan çəkən kəndliləri 740 milyon manat dəyərində müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı alətləri ilə təchiz etdi. Kəndlilərə edilən dövlət güzəştləri və maddi yardımlar Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında xeyli dirçəlişə səbəb oldu. Respublikada taxıl əkin sahələrinin 1921-ci ildə 228 min desyatindən 1922-ci ildə 514 min desyatınə çatdırılması həmin ildə Azərbaycanda məhsul vergisi tətbiq etməyə imkan verdi. Kəndlilər qanunla müəyyən edilmiş məhsul vergisi planını artıqlaması ilə yerinə yetirərək, 1922-ci ildə dövlətə 1 milyon pud əvəzinə 2 milyon pud taxıl verdilər.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin yerli şəraitə uyğun tətbiq edilməsinin bir sıra xüsusiyyətləri var idi. 1922-ci il martın 5-də Azərbaycan SSR MİK-nin üçüncü sessiyası respublikada kənd təsərrüfatı məhsulu vergisi haqqında qanun verdi. Həmin qanuna əsasən Azərbaycan SSR-də məhsul vergisi RSFSR-də olduğundan fərqli idi. Orada məhsul vergisi torpaq sahəsinə görə təyin olunurdu. Azərbaycanda isə bu vergi ancaq əkin sahələrinə görə müəyyən edilmişdi. Məhsul vergisi Sovet Rusiyasına nisbətən respublikamızda miqdar etibarilə xeyli az müəyyən edilmişdi.

Azərbaycanda məhsul vergisinin digər bir xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, pambıqçılığın bərpa və inkişafına kəndliləri maraqlandırmaq üçün onlar məhsul vergisinə cəlb edilmirdilər. Yeni iqtisadi siyasətlə əlaqədar olaraq respublikada pambıqçılığın inhisarı da ləğv edilmişdi. Pambıqtəmizləmə zavodlarının 80 faizi öz əvvəlki sahiblərinə qaytarılmış,

ticarət azadlığına yol verilmişdi. 1921-ci ilin sentyabr ayında RSFSR Əmək və Müdafiə Şurası Muğanda suvarmanın inkişafı üçün 800 min manat qızıl pul ayırmışdı.

1921-ci il oktyabrın 19-da Azərbaycan hökuməti “Muğan Meliorasiya Tikinti İşləri İdarəsi” yaradılması haqqında sərəncam verdi. Həmin təşkilat Muğan və Şirvanda meliorasiya işinin genişləndirilməsi, mexanikləşdirilmiş pambıqçılıq təsərrüfatlarının təşkili, əmək məhsuldarlığının artırılması sahəsində xeyli işlər gördü.

Həyata keçirilən tədbirlər kənd təsərrüfatında məhsulsuzluğun, aclığın nəticələrinin aradan qaldırılmasına güclü təkan verdi. 1921-1922-ci illərdə 38 milyon sentner, 1925-1926-cı illərdə 89 milyon sentnerdən çox taxıl yığılmışdı. 1925-ci ildə əkin sahələrinin həcmi müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdırıldı. Yeni iqtisadi siyasət illərində kənddə sosial təbəqələşmə gücləndi. Kənddə ortababların xüsusi çəkisi yoxsul təbəqələrin hesabına xeyli artdı. Bu dövrdə Azərbaycan kəndində 70 minə qədər kəndli təsərrüfatı ortabab zümrəsinə keçmişdi. 1925-ci ildə bütün kəndlilərin 54 faizini təşkil edən ortabablar ümumi taxıl və pambıq məhsulunun 67 faizini verirdilər. Sovet siyasətinin nəticəsi olaraq qolçomaqların sıxışdırılması prosesi sürətləndi. 1925-ci ildə Azərbaycan kəndlilərinin 3 faizini təşkil edən qolçomaqlar pambıq və buğda məhsullarının 12-13 faizini verirdilər. Kəndli təsərrüfatlarının 15 faizini təşkil edən qolçomaq və varlı kəndlilər dövlətə kənd təsərrüfatı vergisinin təqribən yarısını – 47 faiz ödəyirdilər.

Yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi sənaye sahəsindəki çətinliklərin də aradan qaldırılmasına kömək etdi. 1921-ci ildə ümumi əmək mükəlləfiyyəti haqqında qanunun ləğv edilməsi sənayedə sahibkarlığın inkişafına imkan yaratdı. 1921-ci ilin sonlarında Azərbaycan hökuməti ən xırda baramaaçma, ipəkburma və pambıqtəmizləmə zavodlarının, balıq vətəgələrinin, un üyüdən müəssisələrin və s. böyük bir hissəsini xüsusi şəxslərə və kooperasiyaya icarəyə verməyi qərara aldı. Əvvəllər Xalq Təsərrüfatı Şurasının ixtiyarında olan 20 müəssisə 1922-ci mart ayınadək icarəyə verildi. İcarəyə verilən müəssisələr arasında 13 pambıqtəmizləmə zavodu, 71 balıq vətəgəsi, 33 baramaaçma müəssisəsi, kустar üsulu ilə neft çıxarılan bəzi neft yataqları var idi.

Yeni iqtisadi siyasət tətbiq edilən dövrdə neft sənayesinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 1921-ci ilin aprel ayında RK(b) P MK Azərbaycan Neft Komitəsinə müəyyən təsərrüfat müstəqilliyi vermək və onun xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrini genişləndirmək göstərişi vermişdi. 1921-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Neft Komitəsi “Azneft” adlı müstəqil

trestə çevrildi. Təsərrüfat hesabına keçirilən “Azneft”ə özü üçün lazım olan materialları, maşın və avadanlıqları və s. əldə etmək məqsədilə əmtəə mübadiləsi etmək hüququ verildi. Neft satışına nəzarət etmək məqsədilə yaradılan “Azneft sindikat” İran, Əfqanıstan və s. dövlətlərin neft sənayesi orqanları ilə əlaqələr qurdu. 1921-ci ildə “Azneft” ABŞ-ın “Standart oyl” neft şirkəti ilə müqavilə bağladı. “Azneft” dünyanın bir çox ölkələrində öz nümayəndəliklərini açdı.

1922-ci ildə Balaxanı – Sabunçu rayonunda yeni neft yataqları aşkar edildi. Bayıl buxtasında, Bibiheybətdə yeni neft mədənləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Neft mədənlərinin elektrifikasişdırılması işi sürətləndirildi. 1925-ci ildə qazma dəzgahlarının 65 faizi elektrik enerjisi ilə işləyirdi. Neft maşınqayırması müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə başlandı. 1922-ci Leytenant Şmitd (indiki Səttərxan adına zavod) adına zavodda 5 tonluq, 1924-cü ildə isə 10 tonluq marten sobası istifadəyə verildi. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində neft hasilatı 1921-ci ildəkinə nisbətən 2 dəfə artdı. Sənayenin digər sahələrində də ciddi irəliləyişlər əldə edildi. 1925-ci il üçün Gəncə, Lənkəran, Ucar, Salyan pambıqtəmizləmə zavodlarında istehsal bərpa edildi. Nəraşen və Yevlax pambıqtəmizləmə zavodları tikilib istifadəyə verildi. Bakıda və Tovuzda sement zavodları işə salındı.

1925-ci ildə Dzerjinski adına iri maşınqayırma zavodu istismara verildi. 1926-cı ildə 50 milyon pud neft emalı gücünə malik iri neftayırma zavodu tikilməyə başladı. Yeni iqtisadi siyasət illərində dəmiryolu bərpa edildi. Culfa - Ələt dəmiryolunun tikintisi davam etdirildi. Dəniz nəqliyyatının da fəaliyyəti bərpa olundu.

Yeni iqtisadi siyasət illərində Respublika iqtisadiyyatının idarə edilməsində də ciddi dəyişikliklər edildi. Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurası yenidən quruldu. Sahələr üzrə iri trestlər, təsərrüfat birlikləri yaradıldı. 1921-ci il oktyabrın 21-də Azərbaycan Dövlət Bankı yaradıldı. İstehlak kooperasiyasının inkişafı nəticəsində 1921-ci il mayın 27-də “Azərítettifaq” istehlak kooperasiyası birliyi yaradıldı. 1923-cü ildə kəndə iqtisadi yardımını gücləndirmək məqsədilə kənt təsərrüfatı bankı yaradıldı.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində respublika iqtisadiyyatında nisbi sabitlik yaratmaq mümkün oldu. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi müharibədən əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşdı. Əmək məhsuldarlığının artması, istehsalın inkişafı rublun kursunun sabitləşməsini təmin etdi. Təsərrüfat həyatının canlanması ərzaq məhsullarının qiymətinin xeyli aşağı düşməsinə, fəhlə və qulluqçuların əmək haqlarının

artmasına, xalqın maddi rifahının yaxşılaşmasına səbəb oldu. Əhalinin sosial vəziyyətində mühüm irəliləyişlər baş verdi.

Lakin 30-cu illərin ortalarına kimi davam etməsi nəzərdə tutulmuş Yeni iqtisadi siyasət uzun sürmədi. 20-ci illərin ikinci yarısından etibarən Yeni iqtisadi siyasətin əsas prinsipləri olan azad ticarət, icarə sistemi, fərdi təsərrüfatların inkişafı, müəssisələrin xarici konsessiyaya verilməsi və s. iqtisadi tədbirlərdən imtina edilməsi Yeni iqtisadi siyasətin tədricən ləğv edilməsinə səbəb oldu.